

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ
СТАРШОКЛАСНИКІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА**

Бохонкова Ю.О. Психологічні умови професійного самовизначення старшокласників на сучасному етапі розвитку суспільства. У статті аналізуються соціально-психологічні умови, які дозволятимуть активізувати майбутнє професійне самовизначення сучасних старшокласників. Висвітлено основні принципи підготовки старшокласників до майбутнього професійного самовизначення. Надана характеристика особливостей поведінкового, когнітивного та особистісного розвитку сучасного старшокласника. Визначено мотиви діяльності, які впливають на майбутнє професійне самовизначення старшокласників. Доведено, що старші школярі оцінюють навчальний процес з точки зору того, що він дає для їх майбутнього. Зазначено, що вибірковість пізнавальних інтересів старших школярів часто пов'язана з майбутніми життєвими планами, які сприяють формуванню навчальних інтересів. Джерел – 7.

Ключові слова: мотив, мотивація, професійне самовизначення, старшокласники, особистісний розвиток, професійні інтереси, навчальна діяльність, самооцінка, ідентичність.

Бохонкова Ю. А. Психологические условия профессионального самоопределения старшекласников на современном этапе развития общества. В статье анализируются социально-психологические условия, которые позволят активизировать будущее профессиональное самоопределение современных старшекласников. Освещены основные принципы подготовки старшекласников к будущему профессиональному самоопределению. Дана характеристика особенностей поведенческого, когнитивного и личностного развития современного старшекласника. Определено мотивы деятельности, которые влияют на будущее профессиональное самоопределение старшекласников. Доказано, что старшие школьники оценивают учебную деятельность с позиции того, что она дает для их будущего. Определено, что избирательность познавательных интересов старших школьников часто связана с будущими жизненными планами, которые благоприятствуют формированию учебных интересов. Источников – 7.

Ключевые слова: мотив, мотивация, профессиональное самоопределение, старшекласники, личностное развитие, профессиональные интересы, учебная деятельность, самооценка, идентичность.

Постановка загальної проблеми. Загальні тенденції гуманізації системи загальної середньої освіти обумовлюють необхідність модернізації існуючих підходів до психолого-педагогічного забезпечення процесу усвідомленого вибору молоді людиною майбутньої професії. Аналіз соціально-психологічних досліджень дозволяє констатувати необхідність розв'язання проблеми майбутнього професійного самовизначення старшокласників. Соціально-економічні зміни, що відбуваються в українському суспільстві, а також новітні досягнення психологічної науки потребують перегляду та переосмислення підходів до вирішення проблеми професійного самовизначення школярів, зокрема – пошуку форм та методів активізації цього процесу.

Аналіз досліджень і публікацій. Життя кожної людини невіддільне від необхідності постійної реалізації її найрізноманітніших інтересів. Проблеми виникнення інтересів, їх розвитку, вдосконалення та використання завжди були

і надалі залишаються актуальною в науці та практиці. Тому особлива роль відводиться сучасній загальноосвітній школі у підготовці майбутніх спеціалістів, формуванні в учнів старших класів інтересу до конкретного виду професійної діяльності.

У психолого-педагогічній літературі (Б. Г. Ананьєв, М. Ф. Беляєв, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, Л. А. Гордон, Г. С. Костюк, М. Д. Левітов, В. М. М'ясищев, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов) розвиток інтересу до певного виду трудової та навчальної діяльності розглядається як динамічний багатоплановий процес, що впливає на різноманітність підходів до визначення його сутності. Аналіз робіт з проблеми інтересу дозволяє зробити висновок про те, що інтерес є системним утворенням, що визначається сукупністю різних параметрів, які відрізняються за змістом, характером, видом, рівнями та характеризуються якісними етапами свого розвитку. У роботах В. М. М'ясищева, В. Г. Іванова, О. Г. Ковальова виділено такі риси інтересу, як прагнення та переживання; у роботах С. Л. Рубінштейна – ставлення та увага; у роботах А. А. Фортунатова розкрито пізнавальний аспект потреб; інтерес як спрямованість особистості розглядали Л. І. Божович та Н. Г. Морозова; як загальну спрямованість особистості – М. Ф. Беляєв; як дослідницьку мотивацію – А. В. Петровський; як вторинну потребу – Б. І. Додонов. Характеризуючи активність особистості як показник сформованості інтересу, та диференціюючи його на інтереси слабкої і високої активності, Т. Г. Єгоров зокрема акцентує увагу на тому, що власне інтерес має переважно споглядальний характер, а ступінь високої активності характеризується спонуканням до дії.

Ряд дослідників (Т. Л. Бухаріна, М. О. Збарський, В. Г. Іванов), аналізуючи взаємозв'язок інтересу з іншими психічними процесами, вказують на те, що його вплив на схильності і здібності людини як правило є позитивним. Це надає їм підстави стверджувати, що інтерес служить джерелом активізації, провідним мотивом діяльності. С. П. Крягжде розробив інструментальну концепцію професійних інтересів. Проаналізувавши основні підходи до поняття «інтерес», він зокрема виявив їх спільну основу, а саме – стимуляцію вибіркової активності. Розкриваючи специфічність інтересу як компоненту спрямованості особистості, С. Л. Рубінштейн відмічає його своєрідність, яка полягає у зосередженні на певному предметі думок, помислів особи, виникнення прагнення ближче ознайомитись з предметом, глибше в нього проникнути, не випускаючи з поля зору. Вчений підкреслює двобічність характеру інтересу. «Інтерес, – пише він, – набуває характеру двобічного відношення. Якщо мене цікавить який-небудь предмет, це значить, що даний предмет для мене цікавий»[6].

Інтерес має складну психологічну структуру, чим обумовлено значення його впливу на розвиток особистості людини, в першу чергу – на її активність. Його не можна віднести до окремих психічних процесів. Інтерес можна визначити, насамперед, як емоційно забарвлене ставлення особистості до

предметів і явищ навколишньої дійсності, як спрямованість людини на певний об'єкт чи певний вид діяльності (у тому числі професійної).

Мета статті: з психологічної точки зору обґрунтувати специфіку майбутнього професійного самовизначення старшокласників в сучасних умовах розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. Юність – надзвичайно складна, суперечлива стадія життєвого шляху, яка закладає ціннісний фундамент особистості. Нові інтелектуальні можливості, які виникають в ранній юності, розширюють горизонти самосвідомості молодій людині. Розвиток самосвідомості в цьому віці настільки яскравий та наочний, що дослідники різних психологічних напрямків мають єдину позицію в оцінці його значення для формування особистості. Рання юність є періодом пошуку власного Я, основою формування якого виступає структурована індивідуальна система ціннісних орієнтацій. Завдяки їй у молодій людині розвивається адекватна ідентичність, яка забезпечує готовність до життєво важливих виборів, до особистісного та соціального самовизначення, формування життєвих перспектив. Юнацький вік є сенситивним для впливу на процес формування ціннісних орієнтацій як стійкого елемента життєвої перспективи.

У ранньому юнацькому віці поглиблюються та розширюються рефлексивні характеристики самосвідомості. Рефлексія – це процес самосвідомості, на основі якого відбувається самопізнання особистістю самої себе як активного суб'єкта своєї життєдіяльності. Найважливішим надбанням цього віку є відкриття свого внутрішнього світу. Завдяки рефлексії молода людина набуває здатності заглиблюватись в себе, в свої переживання, усвідомлювати свої емоції не тільки як похідні від певних зовнішніх подій, а як стани власного Я. Якщо підліток пізнаючи себе через призму інших орієнтується на те, «який я серед інших, наскільки я схожий на них», то старшокласник більшою мірою орієнтується на те, який він в очах оточуючих, наскільки він відрізняється від інших і наближений до свого ідеалу. Особливо значущим процесом у розвитку юнацької самосвідомості є формування особистісної ідентичності, становлення адекватного, усвідомленого уявлення про свою самість. Формування ідентичності в ранньому юнацькому віці завершується більш структурованою системою ціннісних орієнтацій, яка визначає життєві пріоритети та послідовність постановки та реалізації цілей. З'являються досить визначені міркування щодо того, ким бути і як будувати своє подальше життя. Завдяки відчуттю індивідуальної само тотожності, єдності та наступності власного Я молода людина готова вибирати життєві цілі, формувати життєві плани, будувати життєві перспективи, робити зважений, обміркований життєвий вибір [3].

У ранньому юнацькому віці збагачується емоційна сфера підростаючої особистості. Внутрішній світ старшокласників досить складний і тендітний. В юності нерідко зустрічається загострення переживання самотності, яке, згідно з думкою Е. Фрома, якщо триває довго і не зникає з переходом у новий вік, може призвести до психічних розладів такою ж мірою, як фізичний голод

до смерті. Переживання самотності в ранньому юнацькому віці в нормі не є стабільним і зникає при встановленні хороших особистісних стосунків з оточуючими людьми.

Важлива риса особистості, яка започатковується у ранній юності – самоповага, яка являє собою узагальнену самооцінку, міру прийняття чи неприйняття себе як особистості. Юнаки та дівчата із заниженою самоповагою мають низький рівень соціальних домагань особистості, ухиляються від усякої діяльності, у якій наявний момент змагання. Такі молоді люди часто відмовляються від досягнення поставлених цілей, оскільки втратили віру у власні сили. Це, у свою чергу, підкріплює занижену самооцінку.

Навчально-професійна діяльність є основним видом діяльності старшого школяра. Нова соціальна позиція старшокласника змінює для нього і значущість учіння, його завдань та цілей. Старші школярі оцінюють навчальний процес з точки зору того, що він дає для їх майбутнього. У них, в порівнянні з підлітками, зростає інтерес до учіння. Це пов'язано з тим, що утворюється нова мотиваційна структура учіння, відбуваються зрушення у мотиваційній сфері їх діяльності. Мотивація зумовлюється свідомо поставленою метою і носить довільний характер. Мотиваційна сфера процесу навчання включає в себе:

- мотиви, пов'язані із самовизначенням і підготовкою до самостійного життя (орієнтація на майбутнє, на віддалені перспективи і цілі займає провідне місце, є досить дієвою);

- широкі соціальні мотиви (прагнення стати повноцінним членом суспільства, переконання щодо практичної значущості науки, переконання щодо зростання спроможності конкурувати на ринку праці за рахунок власної компетентності та ерудованості);

- інтерес до змісту і процесу навчання (з'являється інтерес до методів наукового дослідження, до самостійної пошукової діяльності з метою роз'язання складних завдань, наприклад, діяльність Малих академій наук).

Старшокласники добре розуміють значення навчання для майбутньої трудової діяльності, для продовження навчання у вищих навчальних закладах, здобуття спеціальності, для життя. Така пізнавальна мотивація може поширюватись на усі предмети, на цикл певних предметів чи на окремих предмет. Вибірковість пізнавальних інтересів старших школярів часто пов'язана з життєвими планами, які сприяють формуванню навчальних інтересів. Характерне взаємопроникнення широких соціальних і пізнавальних мотивів. Особливості мотивації навчальної діяльності старшокласників виявляються і в їхньому ставленні до шкільних оцінок [7]. Старшокласники глибоко оцінюють ерудицію та глибокі знання, які виходять за межі шкільної програми, підручників. Мотивами навчання старшокласники можуть виступати:

- інтерес до загальної позитивної успішності, який пов'язаний з бажанням успішно закінчити школу чи розширити свою обізнаність і виявляється в однаковому інтересі до всіх дисциплін, які викладаються в школі;

– поєднання загального інтересу з вибіркоvim інтересом до того чи іншого навчального предмета, що стосується обраної спеціальності або з яких доведеться скласти вступний іспит до вузу.

Нові інтелектуальні можливості, які виникають в ранній юності, розширюють горизонти самосвідомості молодої людини. Розвиток самосвідомості в цьому віці настільки яскравий та наочний, що дослідники різних психологічних напрямків мають єдину позицію в оцінці його значення для формування особистості. Самосвідомість – це, перш за все, механізм, за допомогою якого людина пізнає себе і ставиться до самої себе. Виділяються три основні компоненти самосвідомості (за П. Чаматою):

1) когнітивний (пізнавальний) – система уявлень і знань індивіда про себе (самопізнання, самоаналіз, уявлення про себе, самооцінка тощо);

2) емоційно-оцінний – емоційна оцінка своїх уявлень і знань індивіда про себе, емоційне ставлення до себе (почуття скромності, гордості, власної гідності тощо);

3) поведінковий (регулятивний) – усі ті прояви психічної активності, у яких виступає свідоме регулювання власних дій, вчинків, свого ставлення до оточуючих і до самого себе (самовладання, самодисципліна, самоконтроль тощо).

Стосовно характеристики когнітивного компоненту, треба наголосити, що засвоєнню моральних понять на кожній віковій ступені передують необхідні уявлення про різні варіації дій та вчинків, процес накопичення яких здійснюється в безпосередній взаємодії з реальною дійсністю або під час спостереження за реальними типами поведінки. Характеризуючи моральні поняття як структурний компонент моральної свідомості, треба зробити наголос на тому, що сталість формування моральної свідомості значною мірою залежить від продуманої системи формування моральних понять. Моральні знання є початковою ланкою у процесі опанування учнями моральних цінностей, являють собою передумову орієнтації в моральних цінностях та у виборі певної лінії поведінки.

У старшому шкільному віці встановлюється тісний взаємозв'язок між професійними і навчальними інтересами [1]. Вибір професії сприяє формуванню навчальних інтересів, старші школярі починають цікавитися тими предметами, які їм потрібні у зв'язку з вибраною професією. Створюються сприятливі умови для ознайомлення учнів з психологічною характеристикою професій, тобто з тими вимогами, які висуваються до уваги, мислення, характеру та інших психологічних особливостей людини у тій чи іншій професії.

У психологічній літературі професійне самовизначення особистості прийнято розглядати як одну з сторін її життєвого самовизначення. Аналіз проблеми професійного самовизначення старшокласників ускладнюється тим, що саме поняття «самовизначення» використовується у науковій літературі у досить широкому діапазоні значень. Такі терміни як «життєве самовизначення», «соціальне самовизначення», «професійне самовизначення»

тощо, відображають різні психологічні явища і стосуються різних сторін життя молодшої людини [2].

У період переходу від підліткового до раннього юнацького віку в рамках становлення нового рівня самосвідомості йде й розвиток нового рівня ставлення до себе. Одним із центральних моментів тут є зміна основ для критеріїв оцінки самого себе, свого «Я» – вони змінюються «зовні всередину», набуваючи якісно інші форми, порівняно з критеріями оцінки людиною інших людей. Перехід від окремих самооцінок до загальної, цілісної (зміна основ) створює умови для формування власного ставлення до себе, досить автономного від ставлення й оцінок навколишніх, окремих успіхів і невдач, усякого роду ситуативних впливів і таке інше .

Одним із важливих показників Я-концепції може служити динаміка рівня домагань під впливом успіху або неуспіху при виконанні завдань різного ступеня складності. Рівень домагань розглядається як такий, що породжується двома суперечливими тенденціями: з одного боку, підтримувати своє «Я», самооцінку на максимально високому рівні і, з іншого, знижувати свої домагання, щоб уникнути невдачі і тим самим не нанести збитку самооцінці. Для підліткового віку притаманне активне прагнення різними шляхами реалізувати лише першу з названих тенденцій, вважав Б. С. Братусь.

Старшокласник знаходиться на порозі вступу в самостійне трудове життя [2]. Перед ним постають фундаментальні завдання соціального і особистісного самовизначення. Юнака і дівчину повинні хвилювати багато серйозних питань: як знайти своє місце в житті, вибрати справу у відповідності зі своїми можливостями і здібностями, у чому сенс життя, як стати справжньою людиною і багато інших.

На активність особистості у процесі вибору майбутньої професії акцентував увагу Г. С. Костюк: «У виборі професії бере участь сама особистість з усіма її розумовими, моральними та іншими якостями. Це вона, усвідомлюючи суспільну необхідність і свої можливості, визначає свій майбутній життєвий шлях, своє місце в суспільстві, включається в певний вид професійної діяльності, в якій, створюючи матеріальні чи духовні цінності, творитиме далі і саму себе» [7].

У віковому аспекті проблема самовизначення, на нашу думку найбільш глибоко і повно була розглянута Л. І. Божович. Характеризуючи соціальну ситуацію розвитку старших школярів, вона вказує, що вибір подальшого життєвого шляху, самовизначення являє собою афективний центр їхньої життєвої ситуації. Підкреслюючи важливість самовизначення, Л. І. Божович не дає його однозначного визначення і трактує його як вибір майбутнього шляху, як потребу знаходження свого місця в праці, у суспільстві, у житті, пошук мети і змісту свого існування, потреба знайти своє місце в загальному потоці життя. Мабуть, найбільш ємним є визначення потреби в самовизначенні як потреби злити в єдину систему узагальнені уявлення про світ і узагальнені уявлення про самого себе і тим самим визначити зміст свого власного існування. У своїй більш пізній роботі Л. І. Божович характеризує самовизначення як особистісне

новоутворення старшого шкільного віку, пов'язане із формуванням внутрішньої позиції дорослої людини, з усвідомленням себе як члена суспільства, із необхідністю вирішувати проблеми свого майбутнього [2].

Професійне самовизначення в аспекті життєвої перспективи досліджувалось Є. Головахою. Оскільки вибір професії молодою людиною пов'язаний не стільки з її життєвим досвідом, скільки з її уявленням про майбутнє, автор досліджував цілісну картину майбутнього у свідомості молоді, що знаходиться в ситуації вибору професії. Перспектива майбутнього, що формується у свідомості старшокласника людини і суттєво впливає на процес професійного самовизначення, характеризується певним рівнем психічного і соціального розвитку особистості. Важливим показником професійної перспективи, її реалістичності виступає зв'язок життєвих і професійних очікувань, ціннісних орієнтацій і життєвої мети з професійними планами, здатність пов'язати їх з актуальною життєвою ситуацією.

Вивчення інтересів, здібностей учнів може здійснюватися різними способами – від простого спостереження за їх успіхами в освоєнні навчальних дисциплін до використання різних анкет та опитувальників. Використання методик для вивчення професійних інтересів учнів дозволяє заздалегідь проаналізувати інтереси, близькі до певного виду діяльності. Для цього використовують такі методики, як: багатофакторна міжособистісна методика Кеттелла, методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, методика діагностики спрямованості особистості Б. Басса тощо [4].

Висновки і подальші перспективи досліджень. Складовою професійно-обумовленої структури особистості є професійно-значущі психофізіологічні властивості, розвиток яких відбувається в процесі засвоєння діяльності. Вибір професії залежить і від доступності та посильності навчальних завдань, поставлених перед учнями, а також від уміння вчителя так організувати процес навчання, щоб охопити ними усіх учнів класу. Для формування у старшокласників інтересу до відповідної сфери діяльності необхідно створити умови для пролонгованого психолого-педагогічного впливу на них. Розвиток професійних інтересів слід здійснювати на основі формування відповідних пізнавальних інтересів. Виховними методами профорієнтаційної роботи можна вважати форми, прийоми та способи спільної діяльності педагогів, психологів та учнів, спрямовані на створення умов, що стимулюють особистість школяра до профорієнтаційної діяльності, і через неї, – до самопізнання, самооцінку індивідуальних особливостей, самостійний пошук професіографічної інформації.

Список використаних джерел

1. Боровникова С. А. Професіональне самоопределение // Психологическое обеспечение трудовой деятельностью / Боровникова С. А. – СПб. : Питер, 1991. - 23 с.
2. Вітківська О. І. Професійне самовизначення особистості і практичні аспекти професійної консультації / Вітківська О. І. – К. : Науковий світ, 2001. – 91 с.
3. Кон И. С. Психология ранней юности / Кон И. С. – М. : Наука, 1989. – 234 с.
4. Чистякова С. Н. Основы профориентации школьников / Чистякова С. Н. – М. :

- Дайджест, 1983. – 112 с.
5. Шавир П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности / Шавир П. А. – М. : Педагогика, 1981. – 96 с.
  6. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эриксон Э. – М. : Дайджест, 1996. – 378 с.
  7. Ярошенко В. В. Школа і професійне самовизначення учнів / Ярошенко В. В. – К. : Вища школа, 1983. – 112 с.

Spisok vikoristаниh dzherel

1. Borevnikova C. A. Profecionalnoe samoopredelenie // Psichologicheskoe obespechenie trudovo' dejatel'noctju / Borevnikova C. A. – SPb. : Piter, 1991. – 23 с.
2. Vitkovcka O. I. Profeci'ne camoviznachennja ocobictocti i praktichni aspekti profeci'noi koncultatsii / Vitkovcka O. I. – К. : Naukovi' cvit, 2001. – 91 с.
3. Kon I. C. Psichologija ranne' junocti / Kon I. C. – М. : Nauka, 1989. – 234 с.
4. ШИctjakova C. N. Ocnovi proforientatsii shkolnikov / ШИctjakova C. N. – М. : Da'dject, 1983. – 112 с.
5. SHavir P. A. Psichologija profecionalnogo samoopredelenija v ranne'junocti / SHavir P. A. – М. : Pedagogika, 1981. – 96 с.
6. Erikcon E. Identichnoct: junoct i krizic / Erikcon E. – М. : Da'dject, 1996. – 378 с.
7. JAroshenko V. V. SHkola i profeci'ne camoviznachennja uchniv / JAroshenko V. V. – К. : Vischa shkola, 1983. – 112 с.

Y. Bohonkova. Psychological conditions of professional self-determination of senior pupils at the present stage of development of society. The article analyzes the social and psychological conditions that will enhance the future of professional self-determined of seniors. It is known that socio-economic changes in our country, increase the interest in the problem of self-determination, self-realization. The main principles of preparation for the future self-determination of seniors are highlighted. Features of the behavioral, cognitive and personal development of the modern high school student are characterized. Motives which affect the future of self-determination of seniors are defined. It is proven that older students appreciate the learning activities from the perspective that it gives for their future. It is determined that the selectivity of the cognitive interests of senior pupils is often associated with future life plans that favor the formation of educational interests. Scientists have proved that the choice of profession and mastering it begins with professional determination. At this stage, the pupils should already quite possible to create for themselves the task of choice of future occupation, taking into account existing psychological and physiological resources. In that time they have formed with respect to certain professions, is the choice of subjects in accordance with their chosen profession. The formation of plans for the future is the most important content development social adulthood in youth period. A significant indicator of socio-psychological maturity of boys and girls is their attitude towards their future. The certainty of plans most of these changes: you receive the essential core of the person - specific goals, objectives, motives. Sources – 7.

Keywords: motive, motivation, self-determination, high school, personal development, career interests, learning activities, self-esteem, identity.